

Inger Ejsskjær:

Skærsat

– hjemligt eller indlånt ?

Da jeg for nogle år siden optegnede dialekt på Samsø, blev jeg bl.a. præsenteret for ordet ¹*skjær₁sat*, hvis hovedbetydning er ‘i forlegenhed, knibe’. De fleste af mine meddelere kendte ordet, ligesom det kendes fra flere ældre samsiske kilder, bl.a. i optegnelser foretaget af H.F. Feilberg omkr. 1890. I “Ordbog over jyske almuesmål” henfører Feilberg også – under opslagsformen *skjærsat* – ordet til Thy, Mors og Søvind (et sogn nord for Horsens fjord). Feilberg skriver: “kun i følgende betydning: i knibe med, ilde stedt med”, og han jævnfører ordet med “norsk *skjersett*, sat op på et skær”. – Ved det første møde med dette *skærsat* undrede jeg mig vagt over et sådant ord på dansk grund, da vi jo ikke har skær eller klipper på Samsø! Men også over, at Feilberg ikke tog skridtet fuldt ud og erklærede ordet for et norsk indlån.

Den ældste kilde, hvori Feilberg har fundet ordet, er Schades ordsamling fra Mors 1807, udgivet 1968 under titlen “Bidrag til et jydsk Idioticon”. Side 133 står: “*skjærsat*, skjersat o: ilde bestedt, yderlig forlæggen” – fulgt af to eksempler, hvoraf Feilberg har lavet lidt om på det første, men bringer det andet ordret (i begge tilfælde som vanligt omsat til hans egen lydskrift). Schade antager (i sin “Beskrivelse over Mors” s.341), at førsteleddet i *skærsat* er “Skjær, Klippe”. Da Molbech siden citerer dette sted i “Dansk Dialect-Lexikon” (1841), hedder det slutteligt: “Han [altså Schade] vil udlede det af Skiær, en Klippe”. Ligger der en vis skepsis i Molbechs formulering?

Al skepsis gøres dog til skamme. Det materiale, Jysk Ordbog har samlet om *skærsat*, synes at godtgøre, at ordet – hjemligt eller lånt – faktisk er afledt af ‘skær’. Jysk Ordbogs seddelsamling har yderligere

oplysninger om ordet fra Mors, desuden belæg fra det vestlige Himmerland samt Øster Hanherred (mellem Thy og Vendsyssel), endelig nogle optegnelser fra Hads herred (nord for Horsens fjord). Alt i alt en geografisk udbredelse, der ligger i god forlængelse af Feilbergs oplysninger, jf. kortet ndf. Fra Mors, Thy, Himmerland og Øster Hanherred opgives udtalen *-sāt*, medens de østjyske kilder har *-sat*. Og det stemmer godt med, hvordan ordet *sat* (participium) udtales de pågældende steder.

Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning har spurgt om *skærsat* i spørgeliste CG 20. Resultatet heraf er også indplottet på nedenstående kort. Der er nogle oplysninger om ordet fra ovennævnte områder, og der “fyldes ud” med eksempler fra Salling, Ommersyssel – samt det østlige Himmerland. Det sydligste belæg er fra Fruering (på Århus-egnen). Det område, hvor *skærsat* er kendt, strækker sig altså mellem Vesterhav og Kattegat i et overvejende nordvestligt–midtøstligt bælte.

*Udbredelsen af skærsat.
Trekanten markerer belæg fra
Jysk Ordbogs seddelsamling.
Cirklerne markerer belæg blandt
svarene på Jysk Ordbogs spørge-
liste CG (udsendt 1980).*

Hvor stammer ordet fra?

Hverken Gammeldansk Ordbog (for perioden 1100–1515) eller Kalkars ordbog (for perioden 1300–1700) har ordet, og – som ovenfor nævnt – kendte hverken Molbech eller Feilberg ældre belæg end Schades (fra 1807). Men Ordbog over det Danske Sprog (ODS) henviser – under *skærsætte* – til to ældre danske eksempler. Det første er en fler-

talsform *schærsætt*’ fra vise nr. 32 (Kalmars Erobring I) i “Danske Viser 1530-1630” (udg. 1912-30 af Grüner Nielsen, med ordbog af Marius Kristensen). Ordet bruges – i overført betydning – om de belejrede på Kalmar slot, der ikke som lovet undsættes i tide af den svenske kong Karl: “der de monn’ schærsætt’ vær oc døden for sig saae”. Marius Kristensens oversættelse i ordbogen er kort og godt: “kommet i nød”.

I “Festskrift til Evald Tang Kristensen” (1917) karakteriserer Marius Kristensen forfatteren til ‘Kalmars Erobring I’ – bl.a. med ordene, at denne “nok ynder at lase sig med sit kendskab til svenske forhold”. Men visen er dansk i sprogformen. Og Marius Kristensen giver ingen antydninger om, at *schærsætt*’ kunne være et lån fra svensk¹ – vel fordi han fra Feilbergs ordbog er orienteret om ordets brug i jysk.

Alligevel er det tankevækkende, at det eneste eksempel på ordet i Rietz’ ordbog over svenske dialekter stammer just fra Kalmar len. Af nyere svenske dialektordbøger har Gotländsk Ordbok ordet², men ikke ordbøger fra Småland, Halland, Blekinge eller Skåne.

Det andet ældre danske belæg stammer fra Moths ordbog (uudgivet, men færdigredigeret i manuskript omkr. 1700), s.421: “Skær-set ... kaldes det skib, som er kommen ind imellem klipper ... – lignelsesvis den som er i stor fare, og derover rådvild.” Moths kilder til bogstav S var dels Laurids Olufsen Kok (præst i Røsnæs på Sjælland), dels Henrik Gerner (biskop i Viborg), dels endelig “Hr. Hans i Løsning”, det vil sige Hans Olufsen Nysted (præst i Løsning sogn, nær Vejle). Er det en af disse gejstlige, som har indberettet ordet *skærsat*?

Manuskriptet til Koks bogstav S er ikke bevaret, og det samme gælder alle de bogstaver, Gerner står for. Desværre er Hans Olufsen Nysteds renskrift af bogstav S også gået tabt; de bevarede renskrifter (på Det kongelige Bibliotek) af bogstaverne A, dele af B, C og G og hele bogstav V viser ellers, at Olufsen Nysted var en meget fin filolog og

¹ Marius Kristensen markerer i ordbogen svecismer ved at sætte [svensk] eller [svensk?] efter henvisning til belægsstedet.

² I Gotländsk Ordbok (p.886) under *skärsätta* angives betydningen af participiet at være: ‘bedragen, narrad’ og ‘stadd i förlägenhet (om något förråd tagit slut, t.ex.)’

ordbogsredaktør. Moth gav da også hans bidrag karaktererne bonum og optimum [= godt; glimrende].

Dele af andre bogstaver (blandt andet S) ligger imidlertid i kladde i forskellige store manuskriptsamlinger på Det kongelige Bibliotek³, så jeg forestillede jeg mig, at jeg ved gennemgang af disse kladders bogstav S kunne være heldig at finde en oplysning om *skærsat* fra Olufsen Nysteds hånd. Det lykkedes ikke for mig, men det udelukker naturligvis ikke, at den renskrevne, nu bortkomne indberetning kan have indeholdt ordet.

Når Olufsen Nysted⁴ er særlig interessant i vor sammenhæng, skyldes det, at han er norsk født og levede sine første atten år i Trondhjem; i 1682 kom han til København, hvor han i 1685 tog teologisk eksamen. I et brev til Moth beder han denne “undskylde mig, om jeg nogensteds imod min Villie har faret Vild. Mit Fæderneland er Norrig. Ventis derfor, at jeg diss mindre hører ilde, om jeg ej saa liige har treffet en deel danske ords grund-meening”. En sandsynlig ophavsmand til et ord, Feilberg var på nippet til at kalde norsk indlån.

Bevises kan det ikke, at Moths kilde til *skærsat* er Olufsen Nysted⁵. Men man kan vist roligt sige, at de to belæg på ældre dansk *skærsat*,

³ I NykglSaml.484,folio findes (ud over de færdigredigerede bogstaver) i kladde dele af bogstaverne A B C D F G H I L og S, endvidere blandingsoptegnelser i kladde. I NykglSaml.483,folio findes spredte rester af forskellige ordbogsudarbejdelser (nu indbundet sammen med nogle etymologiske studier over græsk og latin) indeholdende udkast til dele af bogstaverne K V U S. I GlkglSaml.784,folio forekommer nogle brudstykker af et ordbogsmanuskript, der er forarbejdet til et påtænkt Lexicon Danico Latinum, altså en dansk latinsk ordbog. Heri findes bl.a. dele af bogstav S bevaret. I GlkglSaml.773 III,folio findes i nogle kladdeagtige supplerende alfabeter dele af bogstav S bevaret. Endelig findes i NykglSaml.483,folio udkast til dele af bogstaverne K V U S.

⁴ Oplysningerne om Moth og hans hjælpere er taget fra Dansk biografisk Leksikon. Laurids Olufsen Kok er sjællænder. Han synes ikke at have “vist noget kendskab til andre nordiske sprog” i sin litterære produktion. Henrik Gerner var sjællænder, levede hele sit voksne liv på Sjælland, før han de sidste syv år af sit liv var biskop i Viborg.

⁵ Man ved jo ikke, om nogle af Moths andre hjælpere kan have leveret mere, end der står på Moths liste, eller om han selv kan have kendt norske ord. Marius Krostensen, der må have været garant for det sproglige stof om Moth i Dansk biografisk Leksikon, nævner, at Moth også havde norske medarbejdere, hvorfor der i ordbogen findes en “del særnorske (ja endog islandske) ord som ikke vides at have været i brug i Danmark”,

jeg har set lidt efter i sømmene, langt fra garanterer, at ordet er dannet på dansk grund.

Kan *skær* betyde *revle*?

Jeg har også undersøgt, om *skær* kan have haft en betydning ‘sandgrund, -revle’ (el. lign.), hvorved ordet *skærsat* kunne blive mere troværdig som en dansk dannelse. Noget sådant kunne Moths ovennævnte forklaring på *skærsat* nemlig godt tyde på, hvis man også tager den latinske del i betragtning: “Skær-set ... kaldes det skib, som er kommen ind imellem klipper. *in syrtes adactus*. ... lignelsesviss den som er i stor fare [etc.]” *Syrtes* er flertal af *syrdis*, der (ifølge Jensen og Goldschmidts latinske ordbog) bruges om “en Sandbanke i Havet tæt ved Kysten ...”. Under opslagsordet *Skær* skriver Moth tilsvarende: “*Skær* ... kaldes en klippe i havet. ... kaldes en sand- eller sten banke, under vandet, som strækker sig langt ud.”

Videnskabenes Selskabs Ordbog (VSO) bd. V (udg. 1848) har under *Skær* ikke nogen betydning ‘sandbanke’, og nogen sådan indgår heller ikke i betydningsangivelsen til ordet *skærsat*: “1) (Egentligen.) Om et Skib, som Stormen eller Strømmen har drevet ind mellem Skærene, eller som selv har drevet ind mellem Skærene, eller som selv har løbet paa Grund. 2) (Figurligen.) Om et Menneske, som er i den yderste Forlegenhed. “Du er hæsligt skærsat, hvis han kommer.” (Høres hyppigen i Nørre-Jylland)”. ODS bd. IXX (udg. 1940) derimod har både betydningen ‘klippe’ og følgende særbetydning: “spec. (nu sj.) om sten- eller sandrevle. Moth S421.” Men til underbygning af særbetydningen har man – ud over henvisningen til Molbech – kun ét citat: “Kutteren har fundet sin Skæbne paa Søren Jessens Sand (ved Fanø) og er forlist paa dette farlige Skær. Pol. 11/9. 1923”. Og mon ikke der blot er tale om en billedlig brug af *skær*?

I hvert fald er der intet i jyske dialektkilder, der så meget som antyder, at *skær* skulle have eller have haft en betydning ‘sten- eller sandrevle’. Ordet er oftest ikke medtaget i ordbøger og monografier. Heller ikke, når der som i Skyum: “Morsingmålets Ordforråd” registreres an-

dre ord for bl.a. strandvolde og sandmiler. Lejlighedsvis medtages den overførte billedlige brug af skær i betydningen ‘vanskelighed, hindring’, se f.eks. Espegaard: “Vendsysselsk Ordbog”. Endelig er der i Bent Jørgensens “Dansk Stednavneleksikon” registreret en del jyske navne, der begynder med *Skær-*, *Sk(j)er-*, men ikke i noget tilfælde angives de at indeholde vort ‘skær’. Heller ikke her er der nogen betydning ‘sten- eller sandrevle’ at hente.

Jeg mangler endnu at nævne, at ODS har et yngre dansk belæg på ordet *skærsat*: “Er der en Kvinde med i Hemmeligheden, saa see Gud i Naade til os; thi da ere vi Alle skjærsatte.” Citatet stammer fra en oversættelse 1861 af Scott: Quentin Durward. Oversætteren er en Adam Ludvig Joachim Moltke, der levede 1805-72, var jurist og fra 1849 “Notarius” ved borgerrepræsentationen. Han var født i Aalborg og blev student sammesteds 1822. Hos ham har brugen af adjektivet formentlig dialektal eller regionaljysk baggrund.

Det korte af det lange

Konklusionen på denne lange redegørelse må være: 1) (det forud kendte faktum) at ordet *skærsat* ikke er gammelt i dansk; 2) at de ældre danske belæg *kan* være lån fra svensk og norsk; 3) at *skær* ikke synes brugt i dansk i betydningen ‘sten- eller sandrevle’ (denne betydning er formentlig også norsk og sluppet med i Moths ordbog, udeladt i VSO, men atter medtaget i ODS støttet af et fejltolket moderne citat); 4) at *skærsat* formentlig er et norsk indlån i nogle nordvestlige og midtøstlige jyske dialekter, sandsynligvis kun i den overførte betydning (‘nød-stedt, i knibe’), – men af ordbogsforfattere og dialektologer sat i forbindelse med grundordet *skær*. Meddelerne til Jysk Ordbog har derimod ikke i noget tilfælde “tolket” ordet.

Om de dialekttalende så først har stiftet bekendtskab med ordet under Hans Olufsen Nysteds søndagsprædikener i Løsning, eller om ordet er indkommet ved direkte kontakt mellem danske dialekttalende og f.eks. norske sømænd, det får stå hen.